

Lilla Moroz-Grzelak

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

Słoweńskie losy jezuitów w świetle jugosłowiańskich materiałów encyklopedycznych. Pomiędzy dumą a potępieniem

Streszczenie

Na podstawie materiałów czerpanych z encyklopedii jugosłowiańskich ukazano tu sposoby przedstawiania wiedzy o zakonie jezuitów, który zaznaczył swą obecność na ziemiach słoweńskich. Zwrócono uwagę na budowę zawartych w nich haseł – przy opisie ogólnej historii zakonu powielano propagandowy obraz jego czarnej legendy, natomiast w częściach poświęconych działalności jezuitów na ziemiach słoweńskich zauważano ich pozytywne oddziaływanie na rozwój edukacji, kultury i języka. Wykorzystane hasła zostały skonfrontowane z opracowaniami na temat tego zakonu, co pozwoliło na dopełnienie wiedzy o jezuitach działających na ziemiach słoweńskich. Analiza materiału wykazała znaczenie ruchu protestanckiego w słoweńskiej tradycji, a aktywny udział jezuitów w kontrreformacji stał się jednym z powodów budowanej wokół nich atmosfery wrogości. Pozytywnie oceniana rola zgromadzenia i jego słoweńskich członków w poszczególnych wydaniach encyklopedii była równoważona sformułowaniami, które określały jezuitów negatywnie jako wrogów postępu, powielając propagandowy obraz czarnej legendy zakonu, jaki istniał w całej Europie.

Słowa kluczowe: jezuita, protestantyzm, kontrreformacja, encyklopedia, język słoweński

Celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytania, na ile i w jaki sposób w słoweńskiej tradycji i kulturze zachowała się pamięć o Towarzystwie Jezusowym. Współczesny *Słownik słoweńskiego języka literackiego* pod hasłem „jezuita” informuje, że jest to troszczący się o edukację członek zakonu św. Ignacego Loyoli, którego cechują solidne podstawy w zakresie wiary i wysokie wymagania moralne. Rzadziej natomiast słowo odnosi się do człowieka przebiegłego i nieszczerego: „Član reda sv. Ignacija Loyola, za katerega je značilna trdna organizacija in zahteva po visoki versko-moralni izobrazbi:

skrb jezuitov za šolstvo // slabš. zvijačen, neiskren človek: parlamentarni jezuiti” (Slovar, 2021).

Dla dopełnienia słownikowego znaczenia słowa konieczne wydaje się wprowadzenie kilku informacji o zakonie, którego idea zrodziła się w środowisku Ignacego Loyoli (1491–1556) podczas jego studiów na Sorbonie w 1534 roku. Towarzystwo Jezusowe, jak brzmiała jego pierwotna nazwa, zostało zatwierdzone przez papieża Pawła III w 1540 roku, a jego znaczącą aktywnością stała się walka z reformacją zmieniającą rzeczywistość ówczesnej Europy (Dalmases, 1989, 151). Ruchy wewnątrz Kościoła rzymskokatolickiego negujące tradycyjną obrzędowość i teologię katolicką oraz krytyka odpustów, doktryny czyśćca, kultu maryjnego i świętych, celibatu księży, władzy papieskiej i liturgii w języku łacińskim wymagały przeprowadzenia reform. Istniejący dotąd porządek podważały wystąpienia Marcina Lutera (1483–1546), Ulricha Zwingliego (1484–1531) i Jana Kalwina (1509–1564). W takich okolicznościach zakon Ignacego Loyoli stawał do walki z doktrynami protestanckimi, jakie rozprzestrzeniały się w ówczesnej Europie, także na ziemiach słoweńskich. I już u początków jego funkcjonowania pojawiła się wobec niego atmosfera wrogości i propagandowej niechęci, tym większej, że aktywność nakierowana na zwalczanie reformacji czy też wzrost jego znaczenia wśród panujących oraz sukcesy w edukacji i w tworzonych misjach przysporzyły mu wielu wrogów. Swoista „jezuitofobia” sprawiła, że członkowie zgromadzenia szybko zaczęli być odbierani jako obcy, stawali się negacją „swojego”, wcieleniem niebezpiecznego, kogoś, kto niszczy wszystko na ziemi (Franco, 2008, 12). Podsycane animozje wychodzące zarówno ze środowisk protestanckich, jak i katolickich, a później rozprzestrzeniane w Europie Zachodniej nurty oświeceniowe doprowadziły w 1773 roku do kasaty zakonu. Jego przywrócenie do życia w 1814 roku powoli i systematycznie pozwalało na ponowne podjęcie aktywności, choć swojej wcześniejszej pozycji jezuiti już nie odzyskali.

Za materiał badawczy przyjęto tu hasła encyklopedyczne czerpane z wydawnictw okresu jugosłowiańskiego. Ukazują one okoliczności pojawienia się zakonu na ziemiach słoweńskich oraz jego znaczenie w słoweńskiej kulturze i tradycji. Zadaniem hasła encyklopedycznego jest bowiem naukowe ujęcie dotychczasowej wiedzy na dany temat. Hasło winno odnotowywać kwestie znaczące i uwiarygodnione przez obiektywne materiały, niezależnie od opisywanego przedmiotu. To właśnie encyklopedie stawały się podstawowym nośnikiem wiedzy o jezuitach, czyli zasobem najbardziej dostępnym dla szerokich rzesz społeczeństwa, kształtującym i utrwalającym podawaną

wiedzę. W przyjętym materiale dało się zaobserwować dychotomiczny stosunek do zakonu – w części przedstawiającej jego ogólną historię zwykle powielano negatywny szablon propagandowy czarnej legendy funkcjonujący w Europie, natomiast w części odnoszącej się do jego działania w południowej Słowiańszczyźnie w wydawnictwach jugosłowiańskich z pieczołowitością odnoszono się do przeszłości zgromadzenia czy to na ziemiach chorwackich, czy to słoweńskich i wskazywano jego zasługi dla rozwoju kultury tych obszarów. Wyrażano przy tym swoistą dumę z działalności jezuitów na tych terenach, chociaż przedstawiane losy zakonu były zazwyczaj opatrywane propagandowym komentarzem, który miał osłabiać jego dokonania. Te właśnie partie haseł posłużą do odtworzenia wiedzy o roli jezuitów na ziemiach słoweńskich, wskazując na miejsce Towarzystwa Jezusowego w tradycji tego kraju. Jednak obraz, jaki się z nich wyłania, zostanie skonfrontowany i dopełniony o wiedzę z innych opracowań na ten temat.

Konieczne przed tym jest nawiązanie do słoweńskiego ruchu protestanckiego i wskazanie, że każde opracowanie dotyczące dziejów Słowenii i historii jej kultury eksponuje kluczowe w niej miejsce Primoža Trubara (1508?–1586), uznanego za twórcę piśmiennictwa słoweńskiego i autora pierwszej drukowanej w tym języku książki (Wasilewski, Felczak, 1985, 190). Przy czym protestantyzm, traktowany jako część własnej kultury, stanowi więź spajającą lud chrześcijański (Šuler Galos, 2020b, 133), gdyż nawet źródeł idei oświecenia docierających na ziemię słoweńskie upatrywano w myśli i działalności rodzimych protestantów z XVI wieku, a zwłaszcza Trubara (Kubik, 2018, 84). Jak zauważają badacze, religijności Słoweńców ugruntowanej w ponadtysiącletniej przynależności do katolicyzmu kształt nadawały zmagania z doktryną i praktykami społecznymi protestantyzmu (Šuler Galos, 2018, 147). To protestanci słoweńscy w dążeniach do reform w Kościele mieli jeszcze w XVI stuleciu przeprowadzić frontalny atak na duchowieństwo katolickie, wprowadzając do języka bogaty antyklerykalny słownik używany też w sporach ideologicznych z przełomu XIX i XX wieku. Najwięcej zwolenników nowe wyznanie zdobyło w miastach i wśród warstwy szlacheckiej, to zaś zbliżało Kościół katolicki do prostego ludu, dla którego uczuciowa pobożność katolicka była o wiele bliższa niż wymagająca odpowiedzialności osobistej protestancka wykładnia wiary (Šuler Galos, 2020a, 59).

Jeszcze w krótkim haśle *isusovci* z encyklopedii wydanej w Zagrzebiu w dobie Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców z 1928 roku wskazano na związek zakonników z oświatą jako główną domeną ich aktywności na ziemiach chorwackich i bośniackich, słowem nie wspominając o Słowenii.

Ostrożne podejście wydawnictwa w okresie istnienia pierwszej Jugosławii, w czasach próby skonsolidowania w jednym państwie katolików, wyznawców prawosławia i islamu, odzwierciedlało na razie wyważony stosunek do zakonu (Јеленић, 1928, 59).

Sposób pisania o Towarzystwie Jezusowym zmienił się diametralnie po drugiej wojnie światowej, kiedy przy zakładanej ateizacji religię zaczęto sprowadzać do sfery życia prywatnego człowieka. Dowodzi tego encyklopedia z 1959 roku opublikowana w Belgradzie. Jej czytelnicy w krótkim haśle otrzymują informację o jezuitach jako filarze katolickiej reakcji, zwłaszcza w krajach Habsburgów. W nawiasie wymieniono Czechy, Słowenię i Chorwację. Там właśnie, jak zapisano, jezuiti żarliwie zniszczyli – określony jako „nasz” – ruch protestancki. W nawiasie też podano nazwisko Primoža Trubara jako czołowego przedstawiciela słoweńskiego protestantyzmu: „Постали су стуб католичке реакције, нарочито у хабзбуршким земљама (Чешка, Словенија, Хрватска), где су ревносно уништивали наш протестантски покрет (Примож Трубар)” (*Jezuiti*, 1959, 573). Wiedza o dokonaniach Trubara musiała być na tyle ugruntowana, iż nie wymagała potwierdzenia, że był on autorem pierwszej książki drukowanej po słoweńsku, to zaś stwarzało podstawy rozwoju rodzimego piśmiennictwa i miała budzić świadomość narodową wśród Słoweńców. Wzmiankowanie nazwiska czołowego przedstawiciela słoweńskiego protestantyzmu mogło nieść jednak konotacje, że skoro jezuiti zwalczali reformację i jej wybitnego reprezentanta, to działali przeciwko ich językowi.

Więcej szczegółowych wiadomości o historii jezuitów w południowej Słowiańszczyźnie przynosi wydana w 1960 roku w Zagrzebiu encyklopedia Jugosławii. W tej edycji zaznaczył się, stosowany także później, podział artykułu na część związaną z historią Towarzystwa Jezusowego od jego początków oraz na część odnoszącą się do funkcjonowania zakonu na terenie Jugosławii. Pierwsza była zwykle opatrzona negatywnym przekazem ogólnym o jezuitach, a w drugiej wskazywano ich zasługi dla rozwoju kultury i nauczania mieszkańców tego obszaru. Dwudzielność hasła nie wynika przy tym z autorstwa dwóch różnych osób. Autor o sygnaturze R. napisał nacechowaną negatywnie część ogólną i w sumie pozytywną część o pobytach jezuitów w Belgradzie oraz o ich dokonaniach na ziemiach chorwackich. Z kolei drugi autor, podpisujący się jako M. Mik., opisał losy zakonu w Słowenii. Informacje ogólne sprowadzają się do przekazu o jezuitach jako „głównych inspiratorach wypędzenia heretyków, najbardziej zagorzałych wrogach postępowej myśli naukowej i ducha wolności, szczególnie zaś wszelkich ruchów

wolnościowych”. W swoich działaniach mieli być „bezwzględni i amoralni w urzeczywistnianiu swoich celów”, a ponadto „mieszali się do życia politycznego wielu krajów”: „Glavni inspiratori progona heretika, oni su najžešći neprijatelji napredne naučne misli, slobodarskog duha i, posebno, svakog oslobodilačkog pokreta. Bezobzirni i amoralni u provodjenju svojih ciljeva, jezuiti se sve više miješaju u politički život mnogih zemalja, što izaziva otpor” (*Jezuiti*, 1960, 528).

Po obowiązkowym komentarzu o negatywnym wydzźwięku następuje przejście do pozytywnego wskazania roli jezuitów na ziemiach jugosłowiańskich, przede wszystkim w Chorwacji i Słowenii. Wcześniejsza krytyka zakonu zastosowana w części pierwszej ustępuje dumie z ich dokonań i tradycji ich działania w krajach południowej Słowiańszczyzny. Przedstawiono w niej także losy jezuitów w Słowenii, odnotowując, że jeszcze w 1546 roku biskup Lublany Urban Textor (ok. 1491–1558), wypełniając mandat króla Ferdynanda I, zaproponował prowincjałowi jezuitów stolicę biskupią w Trieście. I chociaż propozycja ta nie została przyjęta, to obaj w Wenecji przygotowywali plan reform kościelnych dla prowincji Habsburgów. Bez bliższych objaśnień zaznaczono, że następstwem tych działań było systematyczne niszczenie pozycji protestanckich, objęcie przez jezuitów uniwersytetu w Wiedniu w 1551 roku oraz wysyłanie studentów słoweńskich na uczelnie do Wiednia i do Rzymu.

U posrednu vezu sa Slovenijom jezuite je doveo ljubljanski biskup Urban Tekstor kada je 1546, izvršujući mandat kralja Ferdinanda I, ponudio jezuitskom provincijalu Klaudiju Jaju biskupsku stolicu u Trstu, poslije smrti Bonoma. Jaj (Jajus) nije prihvatio ponudu, ali su njih dvoica izradili u Veneciji plan crkvenih reformi u habsburškim provincijama. Sljedilo je sistematsko rušenje protestantskih pozicija u Sloveniji i prelaženje Bečkog univerziteta u ruke jezuita, koji su u Beču nastanili 1551. Studente iz Slovenije Tekstor je upućivao dijelom u Beč, a dijelom u Rim, gdje je u to vrijeme osnovan *Collegium Germanicum* (*Jezuiti*, 1960, 529).

W pierwszych dekadach funkcjonowania jezuitów kontakt z nimi na ziemiach słoweńskich był jednak niewielki. Potwierdza to w obszernym artykule o historii zakonu w okresie 30 lat od jego założenia Predrag Belić. Jezuiti nie zdążyli, a nawet jeszcze nie zaczęli „systematycznie” niszczyć pozycji protestanckich. Jak zauważa badacz, to sytuacja Towarzystwa Jezusowego i religii katolickiej w tym okresie nie napawała raczej optymizmem. Pierwsi słoweńscy wychowankowie Collegium Germanicum, w kilka lat po śmierci